

ERDÉLYI HABÁN KERAMIKA

Az erdélyi anabaptisták történetének kutatása már a múlt évszázad második felében megkezdődött, a kutatók figyelmét azonban az „újkeresztények“ keramikája kötötte le elsősorban, mozgalmuk sajátosságaival viszont vajmi keveset foglalkoztak. Az újabb kutatások eredményeinek tanúsága szerint anabaptisták Erdélyben már a XVI. század közepe táján felbukkannak. 1552-ből a radnai bányászok között először említenek forrásaink „újrakeresztelőket“, akik az egyre fokozódó üldözések elől valószínűleg Morvaországból menekültek ide.

Az anabaptizmus egyes tételei Dávid Ferenc és követői tanításaiban is fellelhetők. Anabaptista nézetek Kolozsvárott is terjedtek és hatottak a XVI. század második felében, erre következtethetünk Heltai Gáspárnak az 1571-ben Krakkóba menekült prédikátorhoz, Elias Gczmideléhez intézett leveléből. A század második felének parasztmozgalmai közül a partiumi jobbágyok Karácsony György vezette, 1569—1570-i felkelése is magán viseli az anabaptista tanítások hatásának jegyeit.

Az erdélyi anabaptizmus kérdésének tárgyalásakor szinte minden szerző elismerte, hogy hazánk területére, az erdélyi Alvincre, Bethlen Gábor telepítette le az első anabaptista csoportot. A rendelkezésünkre álló újabb adatok szerint azonban már Bocskai István telepített le anabaptistákat Biharban, Szalacson, illetve Szentjobbon. E telepítés részleteit illetően még számos kérdés vár megoldásra. A kutatások jelenlegi állása szerint annyi bizonyos, hogy ez a telepítés jóval kisebb méretű volt, mint a második, amelyre 1621—1623 között Bethlen Gábor fejedelemsége idején került sor.

Egy anabaptista krónika feljegyzései szerint 1621 augusztusában 18 szekérrel 70 katona kíséretében érkezett az első csoport Alvincre, majd ezt 1622 júliusában egy másik nagyobb csoport követte. 1621 májusa és 1623 augusztusa között még több kisebb-nagyobb csoportban érkező anabaptistákkal bővült az alvinci közösség száma. Az anabaptisták egyik vezetőjének, Werner Jakabnak a XVIII. században Alvincen elkobzott könyve szerint, amely Delphini későbbi nyitrai kanonok hagyatékából került az ottani egyházmegyei könyvtárba, kb. 1089-re tehető az Erdélyben letelepített anabaptisták száma. Az Alvincre érkező „újkeresztények“ jogait, munkájuk alapvető feltételeit, hitéletük szabadságát, közösségeik működését fejedelmi kiváltságlevél biztosította. A fejedelem egy kúriát, szántóföldet, kaszálót, rétet adományozott nekik a következő feltételek mellett: 1. fizetniük kell a tizedet; 2. iparcikkeiket a fejedelemnek és utódainak féláron adják el. Bethlentől kapott privilégiumukat az 1622-es kolozsvári országgyűlés megerősítette, és azt is törvénybe iktatták, hogy az erdélyi anabaptisták vallásukat szabadon gyakorolhatják, mesterségüket szabadon űzhetik. Az országgyűlés Bethlen Gábor kiváltságlevele alapján a jogokat nemcsak a már letelepedetteknek biztosította, hanem azoknak az anabaptistáknak is kilátásba helyezte, akik ezután kívántak Erdélybe jönni.

Az anabaptisták vagy „újkeresztelők“ a XVI—XVII. század sokoldalú kézművesei voltak. Egykorú feljegyzések szerint csaknem minden mesterséggel foglalkoztak, és szinte minden iparágban magas műszaki fokot értek el. Kézműves termékeiket, munkájukat Erdélyben is nagyra becsülték. Egykorú összeírásokban a termék „újkeresztény“ eredetének megjelölése mellett mindig ott találjuk a kiváló minőségre utaló jelzőket is. Ahhoz, hogy az újkeresztény iparosok művességét megérthessük és értékelni tudjuk, mozgalmuk sajátosságaival is foglalkoznunk kell.

Az anabaptizmus a német reformációs mozgalmak terméke, bár gyökerei a XVI. század fordulójának német paraszti-plebejusi mozgalmáig nyúlnak vissza. A mozgalom osztályalapja azonos volt a paraszti-plebejusi eretnekmozgalmakéval, híveinek zöme e rétegekből került ki, ezek határozták meg döntően a mozgalom ideológiájának jellegét, társadalmi, politikai célkitűzéseit. Az anabaptizmus mint paraszti-plebejusi mozgalom szükségszerűen szembefordult a lutheri reformációval, és továbbfejlesztette azokat az antifeudális törekvéseket, amelyeket a katolicizmussal szemben a népi reformáció előfutára, a korai protestáns eretnenség képviselt.

A magántulajdont illetően két álláspont alakult ki a mozgalomban. Az egyik szerint a gazdagoknak szét kell osztaniuk a szegények között vagyonukat vagy jövedelemfőlőslegüket. A másik álláspont hívei a jeruzsálemi vagyonszétosztás mellett szálltak síkra. Egyes irányzatok az államhatalom iránt engedékenységűre, a főurak iránt engedelmességre ösztönözték híveiket, mások viszont szembefordultak ezzel a magatartással, és azt hirdették, hogy az államhatalom szemben áll a keresztény egyenlőséggel és testvériséggel: a katonaság, a háború és általában a teherviselés a legborzasztóbb istentelenség, az adó, a tized vagy a katonaszedés durva zsarolás. Tanításaik és ebből eredően primitív kommunisztikus elképzeléseken épülő társadalmi berendezkedésük, életformájuk miatt mind a katolikus egyház és a vele szövetségessé váló feudális reakció, mind pedig a protestáns egyház szervezett támadást indított ellenük, melynek következtében nemcsak vezérek, tanítók haltak mártírhálált, hanem a mozgalom számtalan egyszerű híve is áldozatul esett. Először Zürichből, majd Svájc egész területéről száműzték őket. Ennek ellenére a mozgalom tovább terjedt. Német területeken Zwickau, Augsburg, München, Ulm, Württemberg, Nürnberg váltak virágzó anabaptista központokká. Időközben csatlakozott hozzájuk Thomas Münzer is, akinek radikalizmusa, tanításainak forradalmi tartalma óriási hatással volt a mozgalomra. A mozgalom ugyanakkor Tirol, Karintia, Krajna területén is gyökeret vert, majd Németalföldre és Morvaországba terjedt át. Itt alakult ki az anabaptizmus egyik új irányzata, a hutteritizmus, mely nevét Hutter Jakabtól, a morvaországi anabaptista mozgalom (1525—1535) vezéréől és újjászervezőjétől kapta.

Az anabaptista mozgalom nem volt egységes; több irányzata létezett, ezek számos kérdésben egyeztek, de különböztek is egymástól. Érthető ez, ha arra gondolunk, hogy ezen irányzatok „szószólói“ más-más társadalmi törekvéseket képviseltek. Engels az eretnekmozgalmakrólmondotta a következőket: „...amint a polgárság kezdetétől megteremtette a maga mindenféle birtokain semmi elismertrendhez nem tartozó városi plebejusokból, napszámosokból és mindenféle szolgaszemélyzetből összetevődő függelékét, a későbbi proletárság előfutárjait, úgy az eretnesség is már korán kettéválik egy polgári mérsékelt és egy plebejus forradalmi irányra, melyet a polgári eretnek is lelkükből utáltak“ (*Feuerbach és a klasszikus német filozófia felbomlása*. Budapest, 1949. 27). A legforradalmibb, a feudalizmussal legélesebben szembenálló irányzatot a münsteri anabaptisták képviselték,

Kékmázás erdélyi habán gyömbértartó
1653-ból

akik Thomas Münzer hívei voltak. Mint ismeretes, a münsterianusok 1534-ben elfoglalták Münstert, és ott megvalósították a „kommunizmust“. Uralmuk nem tartott sokáig. A katolikus klérus, élén Münster püspökével, a nemességgel szövetségbe 1535-ben visszafoglalta a várost, és a forradalmi megmozdulásnak kegyetlen mérsárlással vetett véget. A münzeri eszmék, a münsteri forradalmi megmozdulás levetése után tovább éltek az anabaptizmus egyes irányzatainak — hutianusok és melchioriták — tanításaiban (Hans Hut és Melchior Hofmann hívei). A XVI. század második felére az egyes irányzatok sokat veszítettek radikalizmusukból, forradalmiságukból, és egyre tisztábban jelentkezett az anabaptizmus opportunistá szárnya, valamint a Münzer, Leydeni János és Jan Mattyhs eszméit bizonyos fokig tovább őrző radikális szárny különbsége. A két szárny közül a mérsékeltebb támadta a mozgalom radikálisabb szárnyának képviselőit, elsősorban azok nézeteinek „erőszakos“, tehát forradalmibb volta miatt. A XVI. század 60-as és 70-es éveiben az anabaptizmusnak általában már ötféle, egymástól eltérő irányzatát különböztetik meg (P. Brackman: *À propos des Anabaptistes bruxellois. Cahiers Bruxellois* II—III. 1958).

Az anabaptista szekták tagjai parasztok, de főleg kézművesek voltak. Üldöztetésük következtében a mozgalom egykori központjaiból a XVI. század közepe tájától Közép-Európa országaiba vándoroltak.

A „Haushaben“ közössége

Az 1621-ben Csejtről, illetve 1622—1623-ban Ditrichstein érsek morvaországi birtokairól, Maskowitzról és Alexowitzról Alvincre telepített újkeresztények az anabaptizmus hutterita irányzatához tartoztak. A gyulafehérvári Batthyány, valamint a kolozsvári Egyetemi Könyvtárban megőrzött, most újra áttanulmányozott anabaptista krónikák és a hitéletükre vonatkozó egykori feljegyzések tanúsítják: az alvinciek hittek abban, hogy eljön a „jók“ igazságos országa. Valószínűleg ezért jártak fekete zekében és viseltek fekete kalapot. Viseletükkel függhet össze, hogy a nép — amint egy XVIII. századi feljegyzés írja — „fekete németek“-nek nevezte őket.

Az alvinci „újkeresztények“ történetére vonatkozó források arra is következtetni engednek, hogy a közösség nem csupán egyetlen irányzat híveiből tevődött össze. Így valószínű, hogy különbség volt — ha nem is lényeges — a különféle irányzatok vallási kötöttsége között is.

A különböző irányzatok meglétét Alvincen — ami a rendelkezésre álló adatok ellenére is még további bizonyításra szorul — magyarázhatnók azzal, hogy a közösség tagjai, bár Morvaországból jönnek, de nem egy időben és nem egy helyről. Ditrichstein érsek morva birtokain az 1619—1622 közötti időből 43 anabaptista telephely létezéséről tudunk, s feltehetően ezek sem voltak mind egyetlen irányzat követői.

Hitükből, tanításaikból eredő felfogásukból következett sajátos életmódjuk is. Az alvinci anabaptisták a Bethlen Gábor adományozta helyen, a Maros partján közösen építették fel házaikat és műhelyeiket egy nagy udvar körül, s az ilyen telepet kőfallal kerítették be. Közös telephelyüket nyelvükön „Haushaben“ névvel illették, innen eredt a *habán* elnevezés („habán kézművesek“, „habán kerámia“). Amennyiben helytállóak azok az adatok, melyek szerint a közösség tagjainak száma 1089 főre tehető, valószínű, hogy Alvincen több „Haushaben“ létezett egy időben. A közösség tagjainak egy része a földet, a szőlőt művelte, más része különféle mesterségeket folytatott. Munkaeszközeik közösek voltak, a jövedelmük is közös volt: elosztása a szükséglet elve alapján történt. Közös konyhát tartottak, ahol egy nagy asztal körül csoportosan étkeztek. Az elhalálozottak hozzátartozóit a közösség tartotta el. Elöljárójuk a szótöbbséggel megválasztott bíró, a két ülnök és a jegyző volt. Személyükben a közösség gyakorolta a bíraskodás jogát. Életmódjuk zárkózott volt, a közösségen kívül hivatalt viselni senkinek sem volt szabad.

Mint már mondtuk, az anabaptisták sokoldalú, kiváló kézművesek voltak, s betelepítésük nyilván összefüggött Bethlen Gábor céltudatos iparpolitikai elképzeléseivel. Érdekes az is, hogy az alvinci anabaptista kézművesek nemcsak a fejedelmi udvar szükségletére dolgoztak, hanem a lakossággal is közvetlen összeköttetésben álltak, és az egykori összeírások tanúsága szerint az erdélyi földesuraknak is szabadon adhatták el termékeiket. A lakossággal való közvetlen összeköttetésük miatt az alvinci anabaptisták és a szász városok céhei között már néhány évvel letelepítésük után erős feszültség keletkezett. Kiváló minőségű termékeikkel számottevő versenytársai lettek a céhes iparosoknak, ezért a céhek ellenkezése nyomán megtiltják nekik, hogy termékeiket a szász vidékek városainak vásárain árusítsák.

Erdélyi habán kerámika

Az alvinci anabaptista kézművesek között voltak kalaposok, bognárok, kádárok, szíjgyártók, késcsinálók, kovácsok, lakatosok, tímárok, takácsok, kötélverők, szűcsök, posztókészítők és fazekasok. E mes-

*Kékmázás erdélyi habán gyömbértartó
1653-ból*

terségek közül a késcsinálás, a kovács- és a tímármesterség, valamint a fazekasság örvendett a legnagyobb hírnévnek. Az 1627. április 30-án kiadott limitáció kilenc különféle fajtájú, számtalan kivitelű kést említ termékeik között. A XVII. századi inventáriumokban gyakran találkozunk az „újkeresztény módra“ készített „bőrös setzel székekkel“, a vörös színű kecske- és szarvasbőr asztaltakarókkal. A kovácsárúk közül főleg sarlóikat emelik ki, amelyeket — amint a limitáció írja — ők „jobban szokták csinálni“. Fazekasárúk, fajansztermékeik között a leggyakoribbak a tányérok és kancsók (ezek közül máztechnológiai szempontból érdekesek az ún. *márványozott* korszok), de készítettek áttört tálakat, kézmosókat, szögletes palackokat és kályhákat is, amelyek között megkülönböztetett helyet foglalnak el a „vintzi bokály színű“ (fehér alapon kék és tarka virágdíszes) kályhák. Ezeket az ónmázas virágos bokály-kancsókkal és a „bokályosházak“ falait borító, ugyancsak ónmázas, de keleti eredetű csempelapokkal való mázbeli azonosságuk, díszítéssel hasonlóságuk alapján az egykorú erdélyi conscriptiók, inventáriumok „bokály-kályhák“-nak nevezték.

Az erdélyi anabaptista kézművesek egykori készítményei közül szinte kizárólag csak díszes fajansztermékek maradtak fenn napjainkig. Ezzel magyarázható, hogy ma már elsősorban mint kiváló keramikusokat tartja számon őket a közvélemény, pedig a gerencsértség mellett sok más iparágban is kiválóak voltak. Igaz viszont az is, hogy az európai keramika történetében új fejezetet nyitó ónmázás „fehéredények“ elterjesztése Közép- és Kelet-Európa országaiban és hazánkban is az ide emigráló anabaptista fazekasok nevéhez fűződik. Az „újkeresztény“ keramikusok edényeiket sárgával, zölddel, kékkel és lilával színezték, e színek árnyalatai azonban helyenként váltakoztak. Edényeik díszítőelemei is változatosak. Rajtuk leggyakoribbak a reneszánsz stílizált virágmotívumok, majd a XVII. század közepe tájától — főleg a szögletes palackokon — az állatfigurák is megjelentek. Fajanszművességük egyik legfontosabb problémája az edények díszítéséhez szükséges fénoxidok biztosítása volt. Természetes, hogy a Közép- és Kelet-Európa országainak különböző vidékein élő, dolgozó újkeresztény fazekasok elsősorban a helyszínen beszerezhető fénoxidokhoz folyamodtak. Így a zöld szín alapanyagául rézoxidot használtak, a kék és lila színt a mangánoxidból nyerték. Ez utóbbi Erdélyben nagy mennyiségben található. Az alvinci anabaptista fazekasok jellegzetes készítményei a *kék színű edé-*

*Kékmázás erdélyi habán kupa
1651-ből*

nyek; a máz alapanyaga a kobalt, amelyen különösen szépen érvényesült a fehér és sárga díszítés.

A kék habán kerámia egyik vitatott kérdése az erdélyi anabaptisták keramikájával foglalkozó szakirodalomnak. Az utóbbi években főleg magyarországi kutatók írásaiban kapott megfogalmazást az a vélemény, hogy a „kékmázos habán edények készítése helyének nem tekinthetjük kizárólagosan Erdélyt“. Ez igaz is, hiszen közismert, hogy a kobalt használata nemcsak az erdélyi habán fazekasok jellegzetessége. A fennmaradt emlékművek tanúsága szerint a habán agyagművességben a kobaltnak mindig volt szerepe a díszítőmotívumok festésében. A kérdés lényege véleményünk szerint nem abban áll, hogy kizárólagosan csak az erdélyiek készítették-e kékmázos edényeket. Feltétlenül fel kell figyelnünk a következőkre: a Közép-Európa egyes területein letelepedett anabaptista fazekasok (például a nyugatmagyarországiak) helyben alig találhattak a kékmáz előállításához szükséges kobaltot, az Erdélyben letelepedetteknek azonban ez korlátlan mennyiségben rendelkezésükre állt. Sőt, sokkal könnyebben szerezhették be a kobaltot, mint a fehér ónmáz előállításához szükséges anyagokat. Vajon eltekinthetünk-e attól a tényről, hogy a fehér (ónmázos) bokály-kályhák árszabása alig néhány évvel (1627) az anabaptisták Alvincre való letelepedése után a legmagasabb az erdélyi habánok készítette kályhafajták közül? A limitációk csak esetében engedik meg, hogy akik ilyen művet akarnak csináltatni: „alkudjanak az mesterrel“. A magyarázatot abban kell keresnünk, hogy az ónmáz előállításához szükséges anyagokhoz *nehezen* jutottak hozzá, következésképpen drágábban is árulták az ónmázos termékeket. Nem tekinthetjük véletlennek azt sem, hogy az erdélyi népi kerámiák évszázadok óta legáltalánosabb díszítőanyaga a kobalt. Azt sem, hogy a XIX. század első felében létesült keménycserép-gyáraink termékeik túlnyomó részét kobalttal díszítették. Mivel ez az anyag itt nagy mennyiségben fordult elő, nyilvánvalóan könnyen, olcsón jutottak hozzá. Keramikatermékeik összességén belül ezért található nagyobb százalékban a kék habán kerámia, mint más területek habán fazekasainál.

A habán fazekasságon belül az erdélyi kék kerámia nem azért jellegzetes, mert azt csak Erdélyben készítették. A közép-európai kék habán keramikán belül van egy csoport, amely máztechnológiai sajátosságait, díszítőmotívumainak jellegét, kivitelezését, az egyes darabok szellemét tekintve elkülöníthető. E csoportba tartozó darabokról szinte minden esetben kimutatható az erdélyi eredet. Az anabaptista fazekasok Erdélybe való letelepedésük időszakában magas fokú mesterségbeli tudással rendelkeztek. Néhány évtized elteltével művészeti gyakorlatuk kétségtelenül hatott a helyi fazekasokéra, de fordítva is áll az, hogy a habán mesterek edénykészítési gyakorlata formai és díszítésbeli elemeiket tekintve Erdélybe telepedésük után tovább gazdagodott.

Közép-európai viszonylatban Erdély az egyetlen terület, ahol a XVII. század második, sőt a XVIII. század első felében is, főleg a díszítőművészetben, leegyszerűsítve ugyan, de továbbélnék a *reneszánsz stíluselemek*. Az erdélyi reneszánsz motívumok kincse az, ami egy évszázaddal letelepedésük után még mindig jellemzi az erdélyi habán keramikások díszítésbeli gyakorlatát. A Közép-Európa más területein dolgozó habán mesterek ekkorra már régen túljutottak ezeknek az elemeknek az alkalmazásán, s a XVIII. századra jellegzetes újabb stílusdíszítőelemek felhasználásával készítették edényeiket. A sajátos reneszánsz díszítőelemek használata és a kobaltmázhoz más területek habán fazekasaihoz képest nagyobb mértékű alkalmazása két olyan összetevő, amely együttesen adja az erdélyi habán, ezen belül a *kék erdélyi habán kerámia jellegzetességét*.

A XVII. század végén és a XVIII. században különösen a jezsuiták részéről ellenük Erdélyben is megindult zaklatások következtében az alvinci anabaptisták száma egyre fogyott. Egyes adatok szerint 1744-ben már mindössze 22 család élt Alvincen; más adatok azt tanúsítják, hogy számuk még ekkor is néhány száz személyre tehető. Az alvinci anabaptisták megtérítését 1763-ban Mária Terézia rendelte el. A római katolikus vallásra való térítésükben „különleges érdemeket“ a jezsuita Delphini Teofil János, későbbi nyitrai kanonok szerzett. A választás nem véletlenül esett Delphinire, hiszen az efféle munkában már meglehetősen tapasztalattal rendelkezett, az ő nevéhez fűződik ugyanis a magyarországi anabaptisták egy részének megtérítése is. Egykori jelentései, levelei, amelyeket a császárvárosba, valamint Erdély püspökének, Baytay Antalnak küldött, amellet szólnak, hogy akciója erős ellenállást váltott ki az alvinciek körében. A közösség tagjai nem akarták meghallgatni beszédeit, s nyíltan akadályozták tevékenységében. Egyesek — írta Delphini — „fejek vételére is készeknek mondják magukat“.

Az alvinci anabaptista telep valóságos hitviták színhelye ebben az időben: a szentírást különbözőképpen magyarázó anabaptisták és a tőlük „hamis Próféának“ nevezett Delphini között erős polémia folyt. A hittérítő kezdetben türelmes volt, de mindenképpen eredményt akart elérni, s végül is radikális eszközökhöz folyamodott. Az általa alkalmazott módszerekre utalnak egy korabeli leírás következő szavai: „A jezsuita puskavégre helyzetetett pangannel kezdte segéleni tanításait“ (Az RSZK Akadémiája Kolozsvári Fiókjának Történeti Levéltára, Cartophilacium Transilvanicum, 109—112., Kemény Sámuel-gyűjtemény). A közösség vezetőit, két prédikátort és tanítójukat, akiknek hitsorsosaikra a legnagyobb befolyásuk volt, különböző, valószínűleg koholt vádak alapján a hatóságok elfogták, elítélték, és a nagyenyedi börtönbe zárták. Más ellenszegülőket Delphini veréssel, kínzással „térített“ meg. Vallásos könyveiket, szám szerint 52-t, írásaikat rajtaütésszerűen elkoztatta, s hogy a szentbeszédet meghallgassák, ugyancsak karhatalmat vett igénybe. A zaklatások és üldözések elől a közösség egyes csoportjai kezdtek elszökdösni. Ezeket elfogatta, bezáratta, a gyermekeket különválasztotta tőlük, és a szülők tiltakozása ellenére meg akarta keresztelni őket. E cselekedete azonban annyira felbolygatta a közösség asszonyait, sőt a nem anabaptista hitű lakosságot is, hogy végül kénytelen volt a gyermekeket szüleikhez visszaengedni. A közösen birtokolt és megművelt földet 24 nyílra hasították, és minden családnak egy nyílnyi földet adott, szigorúan megtiltva, hogy azt közösen műveljék. A karhatalomra támaszkodva megtorló intézkedéseket alkalmazott azokkal szemben, akik a közösségi élettel kapcsolatosan kialakult évszázados szokásokat továbbra is gyakorolták.

Delphini öt év múltán, 1768-ban végül is eredményről számolhatott be: az alvinci anabaptistákat sikerült a római katolikus vallásra térítenie, közösségük pedig felbomlott.

Az erdélyi „habán“ kérdésnek néhány vonatkozása, nevezetesen az, hogy általában kiváló kézművesek, főleg keramikusok voltak, nagyjából ismert. Múzeumainkban és magángyűjteményekben még ma is szép számmal találhatunk habán készítésű fajanszokat, díszedényeket. A közvélemény azonban vajmi keveset tud mozgalmuk sajátosságairól, pedig közösségi életmódjuk érdekes színtöltője Erdély XVII—XVIII. századi történetének.